

Εισήγηση 08.10.2023

Ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας η οποία παρασταίνεται στα εμπορεύματα 24-29

[Σύμβαση: [χ.ψ] = [αριθμός σελίδας. Αριθμός παραγράφου]. *Κεφάλαιο* με πλάγια είναι το βιβλίο.]

Ο Marx κλείνει το κεφάλαιο για την χρηστική αξία και την αξία με μια συζήτηση για τη σχέση τους με την εργασία. Οδηγούμαστε δηλαδή με ομαλό τρόπο στο δεύτερο κεφάλαιο της ενότητας του εμπορεύματος που αφορά την διπλή φύση της εργασίας στον καπιταλισμό. Θα ξαναέρθουμε δηλαδή αντιμέτωποι/ες με ένα κεντρικό ερώτημα: Ποιο είναι το είδος της εργασίας που δημιουργεί αξία;

Αρχικά, θα πρέπει να δοθεί έμφαση στον τίτλο του κεφαλαίου. Ο Marx διευκρινίζει ήδη από τον τίτλο ότι θα μιλήσει για μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή της εργασίας: αυτής η οποία παρασταίνεται στα εμπορεύματα.

Ο Marx ξεκινάει το κεφάλαιο για την εργασία ως εξής:

[24.3] “Αρχικά το εμπόρευμα μας εμφανίστηκε ως κάτι διφυές, ως χρηστική αξία και ως ανταλλακτική αξία. Αργότερα φάνηκε ότι και η εργασία, εφόσον εκφράζεται στην αξία, δεν κατέχει πλέον τα ίδια χαρακτηριστικά που της προσήκουν ως γεννήτρας χρηστικών αξιών. Αυτή η διφυής φύση της εργασίας που εμπεριέχεται στο εμπόρευμα αποδείχτηκε με κριτικό τρόπο για πρώτη φορά από εμένα. Καθώς αυτό το σημείο είναι το κεντρικό σημείο γύρω από το οποίο περιστρέφεται η κατανόηση της πολιτικής οικονομίας, πρέπει να φωτιστεί εδώ ακριβέστερα.”

Ο Marx τονίζει ξανά το γεγονός ότι μιλάει για μια συγκεκριμένη ιστορική μορφή της εργασίας και όχι για την εργασία γενικά. Ταυτόχρονα, δηλώνει ότι η διπλή φύση της εργασίας στον καπιταλισμό είχε διαφύγει από τους προηγούμενους συγγραφείς πολιτικής οικονομίας πριν από αυτόν. Το χαρακτηριστικό αυτό όμως είναι κρίσιμο για την κατανόηση των εννοιών με τις οποίες καταπιάνεται η πολιτική οικονομία (εμπόρευμα, χρήμα κλπ). Επομένως, σε αυτό το κεφάλαιο δεν θα υπάρξει εισαγωγή νέων εννοιών, αλλά περαιτέρω εμβάθυνση. Για τον Marx “η ανατομία της κοινωνίας των πολιτών πρέπει να αναζητηθεί στην πολιτική οικονομία” (*Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας*, Εισαγωγή), επομένως η εμβάθυνση σε έννοιες που κρίνονται κεντρικές θεωρείται αναγκαία. Ωστόσο, αξίζει να δούμε αν όντως πετυχαίνει τον σκοπό του.

Ο Marx συνεχίζει με ένα παράδειγμα για να δείξει ότι ποιοτικά διαφορετικές αξίες χρήσης προκύπτουν από διαφορετική *χρήσιμη εργασία*. Στο σύνολο όμως των διαφορετικών χρήσιμων εργασιών υπάρχει ένας κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας.

[25.5] “Στο σύνολο των διαφορετικών χρηστικών αξιών ή εμπορευματικών σωμάτων εμφανίζεται ένα σύνολο εξίσου πολυσχιδών χρήσιμων εργασιών που διαφέρουν κατά γένος, είδος, οικογένεια, υποείδος, ποικιλία - ένας κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας. Αυτός ο καταμερισμός αποτελεί όρο ύπαρξης της εμπορευματικής παραγωγής, αν και η εμπορευματική παραγωγή δεν αποτελεί, αντιστρόφως, όρο ύπαρξης του κοινωνικού καταμερισμού εργασίας.”

Σε αυτό το σημείο δηλώνεται ότι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας είναι απαραίτητη αλλά όχι και επαρκής συνθήκη για την εμπορευματική παραγωγή, κάτι που ο Marx δείχνει μέσω ενός ιστορικού παραδείγματος και μέσω του παραδείγματος του εργοστασίου. Προκύπτουν έτσι δύο μορφές του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, αυτή που διαμεσολαβείται από την ανταλλαγή και αυτή που δεν εξαρτάται από μια τέτοια διαμεσολάβηση. Παρόλα αυτά, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αποτελεί την ολότητα των διαφόρων συγκεκριμένων ειδών εργασίας, τα οποία ενοποιούνται σε ένα

προσδιορισμένο σύστημα και συμπληρώνουν υλικά το ένα το άλλο. Περνάμε δηλαδή από τη συγκεκριμένη εργασία στο σύστημα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

Και συνεχίζει στην ίδια παράγραφο,

[25.5] “ Μόνο προϊόντα αυτοτελών και ανεξάρτητων μεταξύ τους ιδιωτικών εργασιών αντιπαρά τίθενται ως εμπορεύματα.”

Αφενός λόγω του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, οι επιμέρους ιδιωτικές εργασίες εξαρτώνται μεταξύ τους, π.χ. ο ράφτης βασίζεται στο ύφασμα, τις βελόνες, τις κλωστές κλπ., αφετέρου στην εμπορευματική παραγωγή οι ιδιωτικές εργασίες λαμβάνουν χώρα ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Δηλαδή, οι διάφοροι εμπορευματοπαραγωγοί αποφασίζουν μόνοι τους για το τι θα παράξουν και σε τι ποσότητα και στη συνέχεια φέρνουν τα εμπορεύματα τους στην αγορά. Εδώ, η "ιδιωτική εργασία" αναφέρεται σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό πλαίσιο όπου λαμβάνουν χώρα οι διάφορες πράξεις εργασίας. Οι ατομικές εργασίες είναι "ιδιωτικές" σημαίνει ότι εκτελούνται ανεξάρτητα η μία από την άλλη. Εάν αυτές οι επιμέρους πράξεις εργασίας ήταν συντονισμένες, δεν θα ήταν πλέον ιδιωτική εργασία. Ωστόσο, σε αυτή την περίπτωση, οι πράξεις εργασίας θα εξακολουθούσαν να είναι ατομικές πράξεις εργασίας και θα εξακολουθούσαν να παρουσιάζουν ατομικές διαφορές.

Ερώτηση: Σε αυτό το χωρίο απουσιάζει οποιαδήποτε αναφορά στο κράτος ως ρυθμιστή και συντονιστή. Θα έπρεπε να υπάρχει μια τέτοια αναφορά;

Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να τονιστεί ότι βρισκόμαστε εντός καπιταλισμού, επομένως οι επιμέρους εμπορευματοπαραγωγοί μπορεί να αποτελούν και εταιρείες. Έπειτα συνεχίζει να αναπτύσσει το επιχειρήμα του δείχνοντας ότι η επίτευξη ενός ορισμένου επιπέδου κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας αποτελεί προϋπόθεση της εμπορευματικής παραγωγής, ενώ παράλληλα ο καταμερισμός της εργασίας διαρκώς βαθιάίνει όσο επεκτείνεται η εμπορευματική παραγωγή. Ωστόσο, η αξία χρήσης, ανεξάρτητα από την ανταλλαγή και τον καταμερισμό της εργασίας, είναι πάντα το αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης χρήσιμης εργασιακής δραστηριότητας.

Συνεχίζοντας στην ίδια γραμμή σκέψης ο Marx αναφέρει ότι ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας αποτελεί ένα πολυμελές σύστημα.

[25.6] “Σε μια κοινωνία που τα προϊόντα της λαμβάνουν γενικά τη μορφή του εμπορεύματος, δηλαδή σε μια κοινωνία εμπορευματοπαραγωγών, η ποιοτική αυτή διαφορά των χρήσιμων εργασιών που επιτελούνται ανεξάρτητα μεταξύ τους ως ιδιωτικές ενασχολήσεις αυτοτελών παραγωγών αναπτύσσεται σε ένα πολυμελές σύστημα, σε έναν κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας.”

Επιστρέφοντας στο κομμάτι της συγκεκριμένης εργασίας, ο Marx διακρίνει μια δι-ιστορική διάστασή της.

[26.1] “Συνεπώς, ως δημιουργός χρηστικών αξιών, ως χρήσιμα εργαλεία, η εργασία είναι ένας όρος ύπαρξης του ανθρώπου ανεξάρτητος από όλες τις κοινωνικές μορφές, μια αιώνια φυσική αναγκαιότητα που διαμεσολαβεί το μεταβολισμό μεταξύ ανθρώπου και φύσης, δηλαδή διαμεσολαβεί τον ανθρώπινο βίο.”

Σε αυτό το σημείο, συνδυάζοντας τις παραπάνω παραγράφους και ακολουθώντας τον Rubin, μπορούμε να διακρίνουμε τρεις έννοιες της εργασίας:

α) Η δι-ιστορική

β) Η εργασία που συνδέεται με τον κοινωνικό καταμερισμό της εργασίας

γ) Η αφηρημένη εργασία

Η τελευταία αποτελεί χαρακτηριστικό του καπιταλισμού, αλλά οι δύο πρώτες υπάρχουν ως διαστάσεις στην εργασία που παράγει αξία.

Στη συνέχεια, ο Marx αντλώντας από τον William Petty, προχωράει στο να δει ποιος μπορεί να παράξει χρηστικές αξίες, καταλήγοντας ότι ο άνθρωπος όπως και η φύση αλλάζει τις μορφές των υλικών.

[26.2] “ Η εργασία δεν είναι λοιπόν η μοναδική πηγή των χρηστικών αξιών”

Η φύση αποτελεί επίσης πηγή χρηστικών αξιών π.χ. αέρας, αλλά δεν μπορεί να παράξει ανταλλακτικές αξίες. Έχει ενδιαφέρον να δούμε κατά πόσο αυτή η συνθήκη θα συνεχίσει να ισχύει ή αν θα φτάσουμε κάποια στιγμή όλες οι χρηστικές αξίες να παράγονται από τον άνθρωπο, π.χ. όλες οι πηγές ενέργειας είναι εμπορευματοποιημένες, ενώ σε πιο φουτουριστικά σενάρια αποίκησης στον Άρη μέχρι και ο αέρας θα είναι προϊόν εργασίας.

Στην επόμενη παράγραφο, ο Marx προχωράει σε μια περίεργη διατύπωση, προσπαθώντας ίσως (;) να εκλαϊκεύσει τα επιχειρήματά του.

[27.1] Η ραπτική και η υφαντική, αν και είναι ποιοτικά διαφορετικές παραγωγικές δραστηριότητες, αποτελούν και οι δύο παραγωγικό ξόδεμα ανθρώπινου μυαλού, μυώνων, νεύρων, χεριών κλπ., και με αυτή τη σημασία είναι και οι δύο ανθρώπινη εργασία.”

Αρχικά πρέπει να σημειωθεί ότι το παραπάνω απόσπασμα δεν υπήρχε στην πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου*. Επίσης, αν και ο Marx μάλλον προσπαθεί να διαχωρίσει την αφηρημένη εργασία από τη συγκεκριμένη, αναλύοντάς την ως αδιαφοροποίητο ξόδεμα ενέργειας αποτυγχάνει, καθώς οδηγείται σε ένα φυσικοποιητικό σχήμα. Επιπλέον, η κατανάλωση ενέργειας και φαιάς ουσίας είναι γνωρίσματα της συγκεκριμένης εργασίας και όχι της αφηρημένης. Ενδεχομένως να μπορούσαμε να υπολογίσουμε πόσο ξόδεμα μυών, νευρώνων κλπ. έχουμε σε κάθε εργασία, αλλά αυτό δεν θα μας έλεγε κάτι για την παραγόμενη αξία. Θα μας έδινε πληροφορίες για την εκάστοτε συγκεκριμένη εργασία. Επιπλέον, το ξόδεμα αυτό δεν είναι ισόποσο για κάθε εργαζόμενο. Εξαρτάται από τα γνωρίσματα του, τη φυσιολογία του, τον σωματότυπο, τις (αν)ικανότητες κ.ο.κ. Αυτό είναι επιπλέον επιχείρημα για το ότι αυτό το σχήμα δεν οδηγεί στην αφηρημένη εργασία.

Μένοντας στην ίδια παράγραφο, ο Marx προχωράει στη διάκριση μεταξύ της απλής μέσης εργασίας και σύνθετης εργασίας.

[27.1] “ Βεβαίως, ο χαρακτήρας της ίδιας της απλής μέσης εργασίας αλλάζει σε διάφορες χώρες και πολιτισμικές εποχές, αλλά είναι δεδομένος σε μια υφιστάμενη κοινωνία. Η συνθετότερη εργασία ισχύει μόνο ως *υψωμένη στη δύναμη* ή μάλλον ως *πολλαπλασιασμένη* απλή εργασία, ώστε ένα μικρότερο ποσό σύνθετης εργασίας είναι ίσο προς ένα μεγαλύτερο ποσό απλής εργασίας.”

Η απλή μέση εργασία είναι αποτέλεσμα των κοινωνικών συνθηκών, του τόπου και της εποχής στην οποία λαμβάνει χώρα, είναι δηλαδή ιστορικά προσδιορισμένη. Ταυτόχρονα, επειδή η μέση απλή εργασία ορίζεται με βάση τις δεξιότητες της πλειοψηφίας των μελών μιας κοινωνίας εμφανίζεται μια κύρια δεσπόζουσα η οποία θέτει τη βάση της συζήτησης στην κυρίαρχη δημόσια σφαίρα για τις υποκειμενικές (αν)ικανότητες.

Σε ένα άλλο παράθεμα από την *Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας* (σελ. 37) ο Marx βάζει ξανά την παραπάνω λογική.

“Οι συνθήκες της εργασίας που παράγει ανταλλακτική αξία είναι, όπως απορρέει από την ανάλυση της ανταλλακτικής αξίας, *κοινωνικές συνθήκες* εργασίας ή, με άλλα λόγια, *συνθήκες κοινωνικής εργασίας*, όχι γενικά κοινωνικής εργασίας, αλλά κοινωνικής

εργασίας που αντιστοιχεί στις συνθήκες κάθε ιδιαίτερης κοινωνίας. Μιλώντας για κοινωνικά ενιαία απλή εργασία, εννοείται καταρχάς η εργασία η οποία είναι στον ίδιο βαθμό απλή, εννοείται η *ισότητα* των εργασιών των διαφορετικών ατόμων, ο αμοιβαίος συσχετισμός των εργασιών τους ως ίσων, μέσω της καθημερινής αναγωγής όλων των εργασιών σε ομοειδή εργασία. Η εργασία κάθε ατόμου, εφόσον παριστάνεται σε ανταλλακτικές αξίες, διαθέτει αυτόν τον κοινωνικό χαρακτήρα της ισότητας και παριστάνεται στην ανταλλακτική αξία μόνο εφόσον αυτή σχετίζεται με την εργασία όλων των άλλων ατόμων ως όμοια εργασία.”

Οι εργασίες που απαιτούν περαιτέρω εξειδίκευση χαρακτηρίζονται ως σύνθετη εργασία. Εδώ υπάρχει η πιθανότητα να θεωρήσουμε τις επιμέρους συγκεκριμένες εργασίες ως συγκρίσιμες μεταξύ τους (π.χ. μια ώρα προγραμματισμού αντιστοιχεί σε τρεις ώρες πακεταρίσματος στην Amazon). Ωστόσο επειδή και οι δύο είναι συγκεκριμένες εργασίες δεν παράγουν αξία (παρά μόνο χρηστική αξία), αλλά ανάγονται σε αφηρημένη εργασία με διαφορετική αναλογία.

[27.1] “Οι διάφορες αναλογίες στις οποίες διαφορετικά είδη εργασίας ανάγονται σε απλή εργασία ως μονάδα μέτρησής τους σταθεροποιούνται μέσω μιας κοινωνικής διαδικασίας πίσω από την πλάτη των παραγωγών και τους εμφανίζονται συνεπώς ως δεδομένες από την παράδοση.”

Ο Marx ουσιαστικά ενημερώνει την αναγνώστριά του ότι στο υπόλοιπο κείμενο θα υποθέτει ότι έχουμε να κάνουμε με απλή εργασία και δεν θα ενδιαφερθεί να βρει τις αναλογίες με τις οποίες σύνθετες εργασίες ανάγονται σε απλή εργασία.

Πριν προχωρήσουμε πρέπει να κάνουμε ένα σχόλιο για το μισθό. Ο Marx στην υποσημείωση 15 γράφει ξεκάθαρα ότι η κατηγορία του μισθού δεν υπάρχει ακόμα στο επίπεδο της μέχρι τώρα παρουσίασης. Γίνεται σαφές για μια ακόμα φορά ότι οι διάφορες κατηγορίες θα αναπτυχθούν με τη σειρά. Ξεκινώντας με την κατηγορία του εμπορεύματος η κατηγορία του μισθού αφού δεν έχει εισαχθεί ακόμα δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί.

Ακολουθώντας τον Heinrich, μπορούμε να κάνουμε μια διάκριση μεταξύ των κοινωνικών σχέσεων (π.χ. μισθωτή εργασία, κεφάλαιο) και των κατηγοριών στις οποίες αυτές εκφράζονται. Παρόλο που οι διάφορες κοινωνικές σχέσεις εμφανίζονται από νωρίς στο *Κεφάλαιο*, οι διάφορες κατηγορίες ξεδιπλώνονται η μία πίσω από την άλλη.

Στις επόμενες παραγράφους ο Marx, μέσω παραδειγμάτων προσπαθεί να αναδείξει πως εκφράζεται στη διαδικασία της ανταλλαγής ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας, θίγοντας μια σειρά από ζητήματα. Αρχικά, λέει ότι μια μεγαλύτερη ποσότητα χρηστικών αξιών αποτελεί μεγαλύτερη ποσότητα υλικού πλούτου σε σύγκριση με μια μικρότερη ποσότητα των ίδιων χρηστικών αξιών. Έπειτα, γίνεται η σύνδεση με την παραγωγικότητα της εργασίας. Αν η παραγωγικότητα συγκεκριμένης χρήσιμης εργασίας αυξηθεί, τότε μπορεί να παραχθεί στο ίδιο χρονικό διάστημα περισσότερος υλικός πλούτος. Αν αφαιρέσουμε τον χρήσιμο χαρακτήρα της εργασίας, τότε η παραγωγικότητα παύει να μετράει. Η αφηρημένη ανθρώπινη εργασία όταν μετριέται στο ίδιο χρονικό διάστημα, αποδίδει το ίδιο ποσό αξίας, ανεξάρτητα από τις διακυμάνσεις στην παραγωγικότητα.

Μπορούμε λοιπόν να δούμε ότι ο διπλός χαρακτήρας της εργασίας που παρασταίνεται στα εμπορεύματα εξηγεί το εξής φαινόμενο: Μια αυξημένη μάζα χρηστικής αξίας συχνά αντιπροσωπεύει λιγότερη αξία για κάθε ξεχωριστό εμπόρευμα που απαρτίζει αυτήν τη μάζα. Κάτι τέτοιο μπορεί να συμβεί όταν, λόγω της αυξημένης παραγωγικότητας, μια μεγαλύτερη μάζα χρηστικών αξιών δημιουργείται απαιτώντας λιγότερο κοινωνικά αναγκαίο χρόνο εργασίας για κάθε εμπόρευμα ξεχωριστά, σε σχέση με την αρχική μάζα χρηστικών αξιών.

Παρόλο που σε αυτές τις παραγράφους ο Marx μελετάει τη συγκεκριμένη χρήσιμη εργασία, δεν αναφέρεται στην αφηρημένη εργασία. Η ενότητα αυτή κλείνει ως εξής:

[29.2] “ Κάθε εργασία είναι αφενός ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης με τη φυσιολογική έννοια, και με αυτή την ιδιότητα της όμοιας ανθρώπινης ή αφηρημένης ανθρώπινης εργασίας δημιουργεί την εμπορευματική αξία. Αφετέρου κάθε εργασία είναι ξόδεμα ανθρώπινης εργασιακής δύναμης σε ιδιαίτερη, ένσκοπη μορφή, και με αυτή την ιδιότητα της συγκεκριμένης, χρήσιμης εργασίας παράγει χρηστικές αξίες.”

Το κλείσιμο του κεφαλαίου μπορεί να φαίνεται αντιφατικό σε σχέση με την προηγούμενη συζήτηση. Εδώ ο Marx μιλάει για κάθε εργασία που δημιουργεί αξία, ενώ προηγουμένως έχει δείξει ότι μόνο η εργασία που παρασταίνεται στα εμπορεύματα παράγει αξία. Μάλλον θα πρέπει να υποθέσουμε ότι δεν αλλάζει κάτι στην επιχειρηματολογία του και η φράση κάθε εργασία σημαίνει κάθε εργασία που παρασταίνεται στα εμπορεύματα.

Παράλληλα όμως, ο Marx μιλάει για φυσιολογική έννοια της εργασιακής δύναμης, εισάγοντας έτσι ένα προβληματικό στοιχείο στην ανάλυσή του, καθώς χρησιμοποιείται μια δι-ιστορική διάσταση της εργασίας (σε κάθε εργασία υπάρχει η φυσιολογική διάσταση) για να περιγράψει την εργασία εντός ενός ιστορικού-κοινωνικού πλαισίου. Η αξία προκύπτει από την αφηρημένη εργασία η οποία αποτελεί μια κοινωνική μορφή και όχι απλά το ξόδεμα των μυώνων. Επίσης και αυτό το παράθεμα λείπει από την πρώτη έκδοση του *Κεφαλαίου*, επομένως θα μπορούσε να ιδωθεί είτε ως μια ατυχής διατύπωση είτε ως ένδειξη ότι ο Marx δεν είχε ξεκαθαρίσει ακριβώς τις έννοιες που χρησιμοποιούσε.

Παρατηρήσεις, ερωτήματα, προτεινόμενα θέματα για συζήτηση

Ο Marx στην αρχή δηλώνει ότι η διπλή φύση της εργασίας που παράγει αξία είναι το κεντρικό σημείο γύρω από το οποίο περιστρέφεται η κατανόηση της πολιτικής οικονομίας. Ισχύει κάτι τέτοιο από την μέχρι τώρα ανάλυση;

Υπάρχει η πιθανότητα στο μέλλον όλες οι χρηστικές αξίες να προέρχονται από ανθρώπινη εργασία;

Μπορούν να υπολογιστούν οι αναλογίες με τις οποίες σύνθετες εργασίες μετατρέπονται σε απλή εργασία;

Στο επίπεδο της ανάλυσης που βρισκόμαστε, η διπλή φύση της εργασίας που παρασταίνεται στα εμπορεύματα εκφράζεται στη διαδικασία της ανταλλαγής. Ισχύει μόνο αυτό ή πρέπει να δούμε τι συμβαίνει και στο επίπεδο της παραγωγής;

Καθορίζει όντως η μέση απλή εργασία μια κύρια δεσπόζουσα η οποία θέτει τη βάση της συζήτησης στην κυρίαρχη δημόσια σφαίρα για τις υποκειμενικές (αν)ικανότητες; Μπορούμε να δούμε την παραγωγή διαχωρισμών μέσα από αυτό το πρίσμα;

Επιπλέον βιβλιογραφία

1. Αφηρημένη εργασία και αξία στο σύστημα του Marx, I.I.Rubin, μτφ Στ. Μαυρουδέας, Θέσεις τ. 44, 1993. http://theseis.com/index.php?option=com_content&view=article&id=425:category-425&catid=72&highlight=WyJydWJpbjJd&Itemid=113
2. The New Dialectic and Marx's Capital, Ch. J. Arthur, Chapter 3, 2004.
3. Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, K. Marx, μτφ Χρ. Μπαλωμένος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή.